

تأثیر فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان با تأکید بر نقش نهاد خانواده*

مریم طاهری زاده^۱

محمود ملکی راد^۲

چکیده

خانواده نهادی است فطری و الهی؛ زیرا که با فطرت و سرشت آدمی از نظر اشتیاق و احتیاج مطابقت دارد دارای منزلت و شأن حساسی است که در تاریخ و فرهنگ و تمدن انسانی و در پرورش و شکوفایی استعداد های مادی و معنوی فرزندان نقش مهمی دارد؛ از آن جا که پایه های تربیتی فرد در خانه نهاد شده است؛ و اساس صحت اخلاقی فرد را در خانواده بنیان گذاری می شود و ارزش های اخلاقی فرزند را نهادینه می سازد، باور به مهدویت و به تبع آن فرهنگ انتظار از امتیازاتی برخوردار است که می تواند در تحکیم بنیان های خانواده تأثیرگذار و آرامش آن مؤثر باشد. برخی از مهم ترین این ویژگی ها عبارتند از: تربیت فرزندان بر محور امید به آینده درخشان و انتظار ظهور امام زمان عجل الله فرجه، باور و یقین به وجود حجت خدا در زمین و عرضه اعمال مردم بر وی و... این آموزه ها قادر است در تحکیم و تعالی روحی و معنوی فرزندان دارای نقش و در لایه های مختلف باوری و ارزشی و هنجاری رفتاری، تأثیرگذار باشد. نوشتار پیش رو به شیوه کتابخانه ای و با روش توصیفی - تحلیلی، به تبیین «کارکردهای فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان» می پردازد از مهم ترین یافته ها و نوآوری های این تحقیق تبیین کارکردهای فرهنگ انتظار در سه ساحت باورها و ارزش ها و هنجارهای رفتاری است. در بعد باورها با تأکید بر تقویت ایمان و تحکیم شناخت امامت، و در بعد ارزش ها تأکید بر ویژگی های اخلاقی منتظران و در نهایت می توان گفت اتصال قلب و دل فرزند به حضرت مهدی عجل الله فرجه می تواند او را از بداخلاقی و ناهنجاری رفتاری دور نماید.

واژگان کلیدی

انتظار، تربیت، مهدویت، خانواده، فرزند.

مقدمه

نهاد خانواده اولین و مهم ترین نهادی است که در تاریخ و فرهنگ و تمدن انسانی دارای نقش است و در پرورش و شکوفایی استعداد های مادی و معنوی فرزندان نقش مهمی دارد و در

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۶

۱. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم زابل، ایران (نویسنده مسئول) (m.taherizadeh2020@gmail.com).

۲. عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم، ایران (m.malekirad@isca.ac.ir).

سوق دادن آنان به سوی اهداف و برنامه‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی و اخلاقی و تربیتی و... تأثیر گذار است؛ و بستر فعلیت یافتن استعدادها و توانایی‌های انسانی است که در آن شکل می‌گیرد. «خانواده پایه اصلی برای تداوم زندگی در اجتماع وسیع‌تر است و در حقیقت نهادی است که افراد، اجتماعی شدن را از آن شروع می‌کنند» (توسلی، ۱۳۷۹ ش: ۸۰). از نظر تربیتی نیز تأثیر خانه و خانواده در فرد، بسیار نامحدود است و می‌توان گفت که پایه‌های تربیتی فرد در خانه نهاده شده است؛ چون محیط خانه با فضایی که استقرار روانی در کودک می‌نماید و با وسایلی که نیازمندی‌های روانی او را تأمین می‌کند و فرصتی که برای ارضاء تمایلات و غرایز او فراهم می‌سازد، همگی آنها در طرز رشد او مؤثر هستند. چنان‌که خانه، اساس صحت اخلاقی فرد را بنیان‌گذاری می‌کند و ارزش‌های اخلاقی را در او نهادینه می‌سازد (آقامحمدی، ۱۳۹۰ ش: ۱۳).

خانواده مهم‌ترین و مؤثرترین عامل تربیت است؛ زیرا خانواده هم نقش وراثتی دارد و هم نقش محیطی. فرزند در ابتدای تولد مستعد و آماده دریافت آنچه که از اطرافیان می‌بیند و می‌شنود می‌باشند، بنابراین محیط خانواده اولین پرورشگاه و آموزشگاه تربیتی کودک به شمار می‌رود و پایه‌های شخصیتی او در خانواده شکل می‌گیرد. همچنین خانواده اساس صحت اخلاقی کودک را بنیان‌گذاری می‌کند؛ زیرا کودک ارزش‌های اخلاقی مانند علاقه به راستی و درستی و تنفر از دروغ و نادرستی و میل به تعاون و همکاری و علاقه به هم‌نوع و بالاخره دوست داشتن فضائل و مبارزه با رذائل و امثال آنها را از محیط خانه فرا می‌گیرد (حجتی، ۱۳۸۵ ش: ۳۵).

با توجه به این‌که اندیشه مهدویت تبلور کاملی از دین اسلام است لذا همه آموزه‌های اسلام در آن متجلی خواهد بود و علاوه بر آن این اندیشه از امتیازاتی برخوردار است که می‌تواند در تحکیم بنیان‌های خانواده تأثیرگذار باشد. مانند تربیت فرزندان بر محور امید به آینده درخشان و انتظار ظهور امام زمان علیه السلام، باور و یقین به وجود حجت خدا در زمین و عرضه اعمال مردم بر وی و... این امر ضرورت تحقیق درباره کارکرد فرهنگ انتظار در نظام تربیت دینی فرزندان را دوچندان می‌کند. گرچه تک‌نگاره‌هایی در این باره به انجام رسیده اما همچنان جای خالی پژوهش در این زمینه احساس می‌شود. در نوشتار پیش‌رو درباره برخی از مهم‌ترین کارکردهای فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان با تأکید بر نقش نهاد خانواده در این حوزه بحث و گفتگو خواهد شد؛ و درصدد است به این سؤال اصلی پاسخ دهد که: باور به مهدویت در نظام تربیت دینی فرزندان از چه کارکردهایی برخوردار است؟ برای رسیدن به پاسخ لازم، از

روش عقلی و نقلی توأمان استفاده می‌شود؛ به خصوص از روایاتی که در منابع و متون اسلامی درباره ویژگی‌های منتظران و یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الکریم آمده بهره گرفته خواهد شد.

مفاهیم و اصطلاحات

۱. تربیت

تربیت در لغت از ریشه «ربو» و به معنای زیادت است (فراهیدی، ۱۴۰۸ق: ج ۸، ۲۸۴). از ای جهت در زبان عربی به زمین برآمده که بلندتر از جاهای دیگر باشد «ربوه» می‌گویند. همچنین به نفس زدن را «ربو» می‌گویند چرا که به هنگام نفس کشیدن سینه برآمده می‌شود و نیز «ربا» را بدین نام نهاده‌اند از آن روی که بر مال، افزوده می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۴۸۳) و در اصطلاح عبارت است از فعالیتی منظم و مستمر در جهت کمک به رشد جسمانی و اخلاقی و عاطفی و اجتماعی و به طور کلی پرورش و شکوفایی استعدادها و تربی به گونه‌ای که نتیجه آن در شخصیت متربی به ویژه در رفتارهای او ظاهر شود (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۰ش: ۱۲). هدف تعلیم و تربیت در فرهنگ اسلامی، شکوفایی تام و تمام استعدادها و خلاقیت‌ها در جهت رشد شخصیت و تجلی عزت نفس در راه رسیدن به کمال و تبدیل شدن به انسان کامل دانسته شده است (کاردان، ۱۳۷۸ش: ۴).

۲. خانواده

خانواده به کوچک‌ترین نهاد اجتماعی مرکب از زن و مرد که بر اثر خواست فطری و غریزی انسان به وجود می‌آید، گفته می‌شود و نخستین گروه کوچک محلی است که همه افراد در آن متولد می‌شوند، در درون آن زندگی می‌کنند، مدتی از مؤثرترین سال‌های زندگی خود را در آن به سر می‌برند و در آن جا با اجتماع وسیع‌تر آشنا می‌شوند و می‌آموزند که عضو جامعه شوند... خانواده عامل مؤثر آموزش و پرورش است و کودکان را به طور واضح و مشخص به درون الگوهای مورد انتظار زندگی‌شان هدایت می‌کند (توسلی، ۱۳۷۰ش: ۸۰-۸۱). نهاد خانواده اولین نهادی است که در پرورش و شکوفایی استعدادها و مادی و معنوی فرزندان نقش مهمی دارد و در سوق دادن آنان به سوی اهداف و برنامه‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی و اخلاقی و تربیتی و... تأثیر گذار است.

نهاد خانواده یکی از نهادهای مهم و اثر گذار در زمینه تربیت نسل منتظر است، زیرا کانون خانواده از نخستین جاهایی است که فرزند از آن تأثیر می‌پذیرد و پایه‌های تربیتی نسل آینده در آن پی‌ریزی می‌شود و می‌تواند در انتقال ارزش‌های دینی به نسل نوجوان و جوان نقش مهمی

داشته و در جهت بسترسازی برای رسیدن به جامعه آرمانی مهدوی ایفای نقش کند.

۳. انتظار

انتظار در لغت به معنی مراقب بودن و توقع چیزی داشتن (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۱، ۴۲۴) و در تعریف اصطلاحی، عبارت است از یک حالت قلبی و روحی که حکایت از آمادگی فرد برای چیزی است که انتظار آن را می‌کشد (موسوی اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۱۵۲). بنابراین انتظار به معنای چشم به راه بودن نسبت به حقیقتی که فرد آماده دیدار او باشد؛ است. از این رو منتظر کسی است که در خود آمادگی لازم برای ظهور امام زمان علیه السلام را ایجاد می‌کند. در این مقاله مهم‌ترین کارکردهای اندیشه مهدویت و انتظار در ارتباط با تربیت دینی فرزندان در سه گفتار دنبال می‌شود:

گفتار اول: نقش فرهنگ انتظار در تعمیق باورهای دینی فرزندان

عقاید و باورهای دینی نقش مهمی در تعالی روحی و معنوی فرزندان دارند؛ و بر طبق آنها ارزش‌ها، هنجارها، رفتارها و کنش‌های مختلف شکل می‌گیرند. براساس رویکرد شیعی دین اسلام در اندیشه مهدویت و انتظار تجلی تام و تمام دارد. از این رو انتظار می‌تواند در تعمیق و تقویت باورهای دینی و تربیت دینی فرزندان نقش داشته باشد.

خانواده در این خصوص نقش مهمی در انتقال فرهنگ دینی به فرزندان دارد. البته برخورد خانواده با فرزندان در سنین مختلف شیوه‌های خاص خودش را دارد. مثلاً در کودکان این انتقال تنها به روش عملی ممکن است. زیرا نمی‌توان برای تفهیم تربیت دینی به کودک، از استدلال کمک گرفت بنابراین برای آشنا کردن کودکان با فرهنگ دینی کافی است فضای منزل و مدرسه، به فضای دینی و ارزش‌های آن تبدیل شود. علاوه بر آن یکی از راهکارهای لازم تأثیرگذار در این باره این است که در انتقال فرهنگ دینی به فرزندان باید از علایق و سلیق کودکان آنها بهره گرفته شود. مثلاً از قصه‌گویی در این زمینه می‌توان کمک گرفت. همچنین با داده هدیه به کودک می‌توان او را به یادگیری و تربیت دینی بیشتر علاقه‌مند نمود.

علاوه بر کودکان، نوجوانان نیز در این زمینه مخاطب خانواده هستند. برای آنان می‌توان در سطح بالاتری اقدام نمود و با تهیه درس‌نامه‌های متناسب با سن و سال‌شان می‌توان در انتقال معارف دینی به آنان موفق عمل نمود. مانند داستان‌ها و رمان‌های جذاب با اقتباس از فرهنگ مهدویت و انتظار، پاسخ متناسب با سن آنها درباره پرسش‌های دینی و مهدوی و... جوانان نیز یکی دیگر از مخاطبان خانواده در تربیت دینی محسوب می‌شوند. لازم است خانواده در این

خصوصاً از کارشناسان دینی و مهدوی و مشورت با آنان برای برطرف نمودن نیازهای این گروه استفاده نماید.

در این خصوص متولیان امور دینی و فرهنگی رسالت مهمی دارند. در این گفتار به دو کارکرد مهدویت و انتظار که در تعمیق باورهای دینی فرزندان دارای نقش اساسی است؛ اشاره خواهد شد.

۱. تقویت و تعمیق روح ایمان در فرزندان

انتظار در نهاد خانواده همانند سایر نهادها دارای کارکردهای مختلفی است؛ تقویت و تعمیق ایمان در میان اعضای خانواده یکی از کارکردهای آن به شمار می‌رود. زیرا کسانی که ایمان درست دارند می‌توانند در گروه منتظران راستین باشند و در صف آنان قرار گیرند. بر این اساس خداوند به کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهند وعده داده که آنان را در زمین جانشین خواهد ساخت (نور: ۵۵).^۱ در این آیه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف و یارانش به عنوان جانشین معرفی شده‌اند (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۴۰). در نتیجه آنان که در انتظار ظهورند؛ باید علاوه بر تعمیق ایمان درصدد کسب عمل صالح باشند. از این رو تقویت و تعمیق ایمان فرزندان را می‌توان یکی از کارکردهای انتظار برشمرد که والدین در این خصوص وظیفه سنگینی دارند. در روایات به ویژگی‌هایی از منتظران اشاره شده که توقع است خانواده در تربیت فرزندان بدانها توجه لازم را داشته باشد. امام زین العابدین علیه السلام در وصف منتظران و مردمی که در عصر غیبت هستند؛ به این نکاتی اشاره کرده و در این زمینه می‌فرمایند:

مردم زمان غیبت آن امام، که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند از مردم هر زمانی برترند، زیرا خدای تعالی عقل و فهم و معرفتی به آنها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است... آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهران و آشکارند (صدوق، ۱۳۵۹ق: ج ۱، ۳۲۰).^۲

از این روایت استفاده می‌شود که منتظران دارای شناخت لازم درباره معارف دین هستند و از معرفت کافی نسبت به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف برخوردارند. طبیعی است که این افراد در

۱. «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ» (نور: ۵۵).

۲. «يَا أَبَا خَالِدٍ إِنَّ أَهْلَ زَمَانِ غَيْبَتِيهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِيهِ وَ الْمُنتَظِرِينَ لِظُهُورِهِ أَفْضَلُ مِنْ أَهْلِ كُلِّ زَمَانٍ لِأَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَغْظَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ وَ الْأَفْهَامِ وَ الْمَعْرِفَةِ مَا صَارَتْ بِهِ الْغَيْبَةُ عِنْدَهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْمَشَاهِدَةِ وَ جَعَلَهُمْ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ بِمَنْزِلَةِ الْمُجَاهِدِينَ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آَلِهِ وَسَلَّمَ بِالسَّيْفِ أَوْلِيكَ الْمُخْلِصُونَ حَقًّا وَ شَبِعْتَنَا صِدْقًا وَ الدُّعَاةَ إِلَى دِينِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَسْرًا وَ جَهْرًا...».

خانواده‌هایی پرورش پیدا می‌کنند که والدین‌شان به تربیت دینی آنها توجه کافی را دارند و درصددند تا منتظرانی را تربیت نمایند.

بنابراین خانواده‌ای که در پرتو اعتقاد به مهدویت و انتظار خود را پیرو امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌داند تلاش می‌کند به همه لوازم این اعتقاد پایبند باشد. تربیت دینی و پرورش روح ایمان در فرزندان، یکی از الزامات چنین باوری است. در واقع یکی از آثار باور به مهدویت و انتظار تقویت روح ایمان در شریان خانواده است. زیرا از طرفی باور به امامت ریشه در نگرش و باور انسان نسبت به خداوند و نبوت دارد و در نتیجه اطاعت از امام اطاعت از نبی و خدا را به دنبال خواهد داشت. بر این اساس خانواده معتقد به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف لزوماً باید افرادی باشند که از درجه ایمان بالایی برخوردارند. بنابراین معرفت الهی و شناخت معارف دینی و تقویت ایمان دینی که از ویژگی‌های منتظران است؛ خانواده را الزام می‌کند تا برای تعمیق ایمان فرزندان به رسالت خویش واقف شود و بدان پایبند باشد. قهراً چنین کارکردی از انتظار موجب می‌شود تا منتظران راستین تربیت شوند.

۲. تقویت و تعمیق بینش فرزندان نسبت به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

موضوع شناخت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و معرفت نسبت به حجت الهی و التزام به پیروی از آن حضرت، یکی از مسائل مهمی است که لازم است خانواده بدان توجه لازمی داشته باشد. براساس رویکرد شیعی پس از شناخت خداوند و پیامبر ص لازم است؛ امام به عنوان جانشین رسول خدا ص شناخته شود. با عنایت به اهمیت این مطلب رسول خدا ص کسانی را که با امام زمان خود آشنا نباشند را به مرد عصر جاهلیت تشبیه کرده که بهره‌ای از توحید و معنویات نداشتند. «کسی که بمیرد در حالی که امام زمان خود را نشناخته باشد، به مرگ جاهلیت (یعنی مرگ در حال شرك و كفر) مرده است» (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۴۰۹).^۱

در مباحث امامت با دلایل قطعی بر ضرورت وجود امام تأکید شده است. به حکم عقل شناخت و معرفت امام دوازدهم لازم و ضروری می‌باشد؛ زیرا امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف امامی است که اطاعت و پیروی از او واجب است، و هر کس که اطاعتش واجب باشد باید صفات و ویژگی‌هایش را شناخت تا با شخص دیگری اشتباه نشود (موسوی اصفهانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ۱۶۶). بنابراین بر همه معتقدان به امامت به خصوص خانواده لازم است تا شناخت درستی از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف پیدا کنند. تا با اطاعت از وی، زمینه‌های سازندگی روحی و معنوی خود و

۱. «من مات ولم يعرف امام زمانه، مات میتة جاهلیة».

دیگران را فراهم آورند. زیرا امامت و ولایت آن حضرت راهی است که مردم از آن طریق می‌توانند به عبودیت و بندگی خداوند بپردازند و ایمان از راه آن به کمال می‌رسد. به تعبیر امام صادق علیه السلام «اطاعت امام، اطاعت خداوند و اطاعت رسول خدا است» (بحرانی، ۱۴۱۵ق: ج ۲، ۳۴) و اطاعت از خداوند و رسول واجب است، پس اطاعت از امام نیز واجب است.

گفتار دوم: نقش فرهنگ انتظار در تقویت امور اخلاقی فرزندان

ارزش‌ها ریشه در اعتقادات و باورهای مردم دارند و حاکمیت ارزش‌های برآمده از دین در جامعه، یکی از آثار تعالی فرهنگ است. «ارزش‌های دینی با والاترین اهداف هستی مرتبط است که در روابط بین انسان و خداوند شکل می‌گیرند» (آلن بیرو، ۱۳۷۵ش: ۴۴۵). با توجه به این‌که خانواده کوچک‌ترین واحد اجتماعی است بنابراین می‌توان گفت ارزش‌های دینی اگر در خانواده مورد توجه قرار داشته باشد و خانواده خود را ملزم به پای بندی آنها بداند، می‌تواند کارکرد مطلوب و آثار درخشانی در تعالی فرهنگی خانواده داشته باشد. و به هر میزانی که خانواده خود را ملزم به رعایت آن بداند و در تثبیت ارزش‌های دینی و مهدوی سعی نماید به همان میزان آثار ارزش‌مند آن بر خانواده و تعالی فرهنگی آن تأثیرگذار خواهد بود.

بنابراین بحث و گفتگو پیرامون کارکردها و آثار ارزش‌های برآمده از دین و مهدویت دارای اهمیت بسیاری است؛ بدین جهت لازم است گونه‌های مختلف ارزش‌های اندیشه مهدویت که می‌توانند در تربیت دینی فرزندان تأثیر گذارند، شناخته شوند. تهذیب نفس در فرزندان و خودسازی آنان یکی از ارزش‌هایی است که براساس اندیشه مهدویت می‌توان بدان دست یافت. این ارزش را می‌توان از راه روایاتی که به ویژگی‌های منتظران و یاران امام زمان علیه السلام اشاره دارند به دست آورد. این روایات را می‌توان بر چند دسته ذیل تقسیم نمود:

۱. روایاتی که به ویژگی‌های منتظران اشاره دارند

الف) دسته‌ای از روایات بر آمادگی همه جانبه منتظران برای ظهور دلالت دارند، قطعاً یکی از پیش زمینه‌های آمادگی برای ظهور، توجه به ارزش‌های اخلاقی و تربیتی و خودسازی فرزندان جهت ایجاد این آمادگی است.

از امام صادق علیه السلام در این زمینه نقل شده:

هر يك از شما باید خود را برای خروج قائم آماده کند (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۲۰).

از دلالت التزامی این روایت که بر آمادگی همه جانبه دلالت می‌کند، می‌توان بر آمادگی از جهت کسب فضایل اخلاقی استدلال نمود؛ زیرا عدم توجه به آن هرگز فرد را در شمار منتظران

قرار نخواهد داد. بنابراین یکی از شرایط عمومی منتظران را باید به دست آوردن فضائل اخلاقی دانست؛ پرورش این ویژگی در فرزندان از رسالت‌های مهم خانواده به خصوص والدین است. (ب) دسته‌ای دیگر از روایات بر معرفت بسیار بالای منتظران نسبت به خداوند دلالت دارند، قهراً چنین معرفتی موجب می‌شود تا آنها نسبت به انجام دستورات الهی احساس مسئولیت کنند و خود را با فضایل اخلاقی تهذیب نمایند. از امام صادق علیه السلام در این زمینه نقل شده که:

یاران امام و منتظران آن حضرت دارای قلوب مستحکم و همانند آهن شکست‌ناپذیرند و شک و شبهه‌ای نسبت به خداوند در قلوب‌شان راه ندارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۳۰۸).

وجود چنین صفاتی در منتظران موجب می‌شود تا آنان در خانواده‌هایی تربیت شوند که این صفات برای‌شان ارزش باشد و در تحقق آنها در اعضای خانواده اهتمام ورزند. (ج) تعدادی از روایات بر ارتقای سطح عقلانیت و خردورزی و اخلاص منتظران دلالت دارند. وجود چنین ویژگی‌هایی در منتظران مستلزم رعایت خانواده در ایجاد این خصوصیات در فرزندان است. از این رو خانواده منتظر وظیفه دارد برای تربیت فرزندان با رعایت شرایط و تناسب لازم در سن و سال فرزند، آموزش‌هایی را درباره چگونگی ایجاد صفاتی که در این دسته از روایات یاد شده است را مدنظرش قرار دهد و در این باره تلاش نماید. امام سجاد علیه السلام در این زمینه به ابو‌خالد فرمودند:

ای ابا‌خالد! مردم زمان غیبت آن امام، که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند از مردم هر زمانی برترند، زیرا خدای تعالی عقل و فهم و معرفتی به آنها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است، و آنان را در آن زمان به مانند مجاهدین پیش روی رسول خدا صلی الله علیه و آله که با شمشیر به جهاد برخاسته‌اند قرار داده است، آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکارند (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۳۲۰).

بنابراین هنگامی که منتظران از چنین ویژگی‌هایی برخوردار باشند بی‌شک افرادی هستند که از سطح تربیت بالا برخوردارند و اکتساب فضائل اخلاقی برای‌شان دارای ارزش و از اهمیت بالایی برخوردار است.

این مطلب برای خانواده معتقد به امام زمان علیه السلام درس مهمی است که والدین هم خودشان مزین به فضایل اخلاقی باشند و هم فرزندان‌شان را به فضائل اخلاقی و انجام وظایف دینی

تشویق نمایند و این امور برای شان دارای ارزش باشد.

د) مضمون دسته‌ای از روایات این است که منتظران مبلغ دین الهی هستند و بسته به شرایط به صورت علنی و پنهانی مردم را به دین الهی دعوت می‌کنند. امام سجاد علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

مردم زمان غیبت آن امام، معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند... و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکارند(همان).

روشن است وقتی منتظران مبلغ دین الهی باشند و حلال و حرام الهی و فضائل و رذائل اخلاقی را برای دیگران بیان نمایند؛ حتماً در رتبه قبل، خودشان عارف و عامل به آنها باید باشند و تربیت اخلاقی برای آنها دارای ارزش و اهمیت باشد. خانواده‌هایی که این افراد در آنها تربیت می‌شوند حتماً خود به این ارزش‌ها پایبندند و از این جهت باور به اندیشه مهدویت موجب می‌شود تا تربیت اخلاقی برای خانواده دارای اهمیت و ارزش باشد.

۲. روایاتی که به ویژگی‌های یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره دارند

دسته‌ای دیگر از روایاتی که در مهدویت به ارزش‌های اخلاقی توجه دارند؛ روایاتی است که التزام به ویژگی‌های یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را یکی دیگر از ارزش‌هایی دانسته که خانواده می‌تواند در ایجاد خودسازی و تهذیب نفس فرزندان از آنها کمک گیرد. در آن روایات به خصوصیات چون شناخت عمیق یاران نسبت به خداوند، شجاعت، اخلاص و... اشاره شده که پرورش چنین صفاتی در فرزندان آنان را برای زمینه‌سازی برای ظهور آماده خواهد نمود. توجه به این خصوصیات برای نهاد خانواده کارکرد و آثار مهمی را دربر دارد و موجب تعالی آن خواهد شد. با بررسی روایات موجود در مباحث مهدویت، آن ویژگی‌ها را می‌توان بر چند دسته تقسیم نمود:

الف) دسته‌ای از روایات بر شناخت عمیق یاران امام زمان علیه السلام نسبت به خداوند دلالت دارند و آن را برای شان ارزش می‌دانند. از امام صادق علیه السلام در این زمینه نقل شده: در قلوب یاران مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نسبت به ذات خداوند شک و شبهه‌ای وجود ندارد... آنان به وحدانیت خداوند آن چنان که حق وحدانیت اوست، اعتقاد دارند(یزدی حائری، ۱۴۲۲ق: ج ۲، ۱۶۵).

توجه به این ویژگی و این ارزش در نهاد خانواده، می‌تواند در تعالی روحی و معنوی فرزندان تأثیرگذار باشد و آنان را برای یاری امام زمان علیه السلام آماده نماید.

ب) دسته‌ای دیگر از روایات بر شجاعت کم‌نظیر یاران امام زمان علیه السلام تصریح و تأکید دارند؛ و آن را برای شان ارزش می‌دانند. از رسول خدا صلی الله علیه و آله در وصف یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نقل شده که آن حضرت فرمودند:

پرچم‌های سیاه از طرف مشرق ظاهر می‌شوند و آن چنان با اهل فتنه می‌جنگند و مبارزه می‌کنند و آنها را می‌کشند که تا آن موقع هیچ گروهی بدان سان نجنگیده باشد و... (اربلی، ۱۴۲۱ق: ج ۲، ۴۷۲).

پرورش ویژگی شجاعت نیز در فرزندان، آنان را برای یاری امام زمان علیه السلام آماده می‌کند. بنابراین خصوصیت شجاعت را می‌توان یکی از ارزش‌های اخلاقی دانست که مورد تأکید مهدویت و انتظار است و در نتیجه خانواده در این باره وظیفه دارد با توجه به آن فرزندان را تربیت نماید.

ج) صبر و پایداری در راه حق و حق‌یابوری: امام صادق علیه السلام درباره حق‌یابوری یاران امام زمان علیه السلام، می‌فرماید:

خداوند به وسیله آنها، امام حق را یاری می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۳۰۸).

یعنی پایداری شان در راه حق به گونه‌ای است که با شناختی که از حق دارند در راه آن ثابت قدم می‌مانند. این افراد حتماً در خانواده‌هایی تربیت شده‌اند که به صبر و پایداری در راه حق اهمیت داده و آن را در فرزندان نهادینه کرده‌اند.

د) همدلی: یکی دیگر از ویژگی‌هایی از یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف که در روایات بدان اشاره شده همدلی با دیگران است.

امام علی علیه السلام در وصف یاران امام زمان علیه السلام می‌فرماید:
آنان یک دل و هماهنگ هستند (همان: ۲۲۴).

پرورش این صفت در فرزندان نیز دارای اهمیت بسیار است و به اتحاد و انسجام جامعه منتظر کمک خواهد نمود. بنابراین از وجود چنین صفتی در یاران امام زمان علیه السلام می‌توان کمک گرفت که خانواده منتظر نیز باید در تربیت فرزند بدان توجه نماید و تلاش کند تا این صفت در فرزندان نهادینه و برای شان ملکه شود.

ه) عبادت و معنویت: کسب عبادت و تلاش برای ایجاد روح معنویت یکی دیگر از ویژگی‌هایی است که در روایات برای یاران امام زمان علیه السلام بر شمرده شده است. امام صادق علیه السلام با توجه به این ویژگی، درباره یاران امام مهدی علیه السلام فرمودند:

در دل شب، از خشیت خداوند، ناله‌هایی دارند، مانند ناله مادران فرزند از دست داده... شب‌ها را با عبادت به صبح می‌رسانند و روزها را با روزه به پایان می‌برند(همان).

در سخن دیگری فرمودند:

گویا قائم و اصحاب او را در نجف و کوفه می‌بینم که سجده‌ها به پیشانی‌های آنها اثر گذاشته است؛ شیران در روز و راهبان در شب‌اند... (همان: ۳۸۶).

در سخن دیگری فرمودند:

یاران مهدی علیه السلام کسانی هستند که شب بیدارند و در نماز خود، نغمه‌ای مانند صدای زنبور دارند؛ شب را بیدارند و به عبادت می‌پردازند و روز مانند شیرند... همانند چراغ نورانی هستند... از خوف خدا بیمناکند(همان: ۳۳۳).

بنابراین از این صفت که در یاران امام زمان علیه السلام وجود دارد خانواده می‌تواند کمک بگیرد و فرزندان را براساس آن تربیت کند.

از ویژگی‌های یاد شده یاران امام مهدی علیه السلام می‌توان نتیجه گرفت که لازم است جامعه دینی در عصر انتظار از نظر تربیت دینی به حدی از کمال برسد که ظرفیت و استعداد پرورش یارانی این‌چنین را در خود به وجود آورد. بیشترین بار این مسئولیت و تکلیف بر عهده خانواده مسلمان معتقد به امام زمان علیه السلام است. برای این‌که خانواده بتواند رسالت خویش را در پرورش زمینه‌سازان به خوبی انجام دهد؛ در وهله اول لازم است ارزش‌های یاد شده‌ای که از خصوصیات یاران امام مهدی علیه السلام به دست می‌آید در خانواده حاکم شوند و والدین خود را به آن ارزش‌ها و صفات بیارایند و سپس در انتقال آن به فرزندان و نوآموزان اقدام نمایند.

گفتار سوم: نقش فرهنگ انتظار در تعمیق نظام رفتاری فرزندان

رفتار در لغت به معنی سلوک، رفتن، روش، طرز حرکت و طرز عمل آمده است(عمید، ۱۳۶۳ش: ج ۳، ۲۵۰۶). رفتار اجتماعی عبارت است از نحوه بود و شیوه‌های عمل مجموعه‌های اجتماعی که رفتار اجتماعی تمامی افراد متعلق به آن مجموعه از نوعی همگنی و ثبات برخوردار است؛ رفتارهای اجتماعی معمولاً پایا و جا افتاده‌اند(آلن بیرو، ۱۳۷۵ش: ۳۰). در واقع باورها و ارزش‌ها سرمنشأ دستورالعمل‌های رفتاری به‌شمار می‌روند. از این‌رو در صورتی که باورها و ارزش‌های حاکم بر خانواده برگرفته از اندیشه مهدویت و انتظار باشد؛ لزوماً هنجارها و رفتارهای حاکم بر آن نیز ماهیت مهدوی پیدا خواهند نمود و از آن اندیشه تأثیر خواهند

پذیرفت.

مهم‌ترین رفتارهای برآمده از اندیشه مهدویت که در تربیت دینی فرزندان می‌توانند کارکرد داشته باشند؛ عبارتند از:

۱. اهتمام والدین به معرفت‌بخشی فرزندان نسبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه

شناخت امامت و به تبع آن شناخت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه یکی از امور مهم اعتقادی شیعیان به حساب می‌آید که آثار آن در رفتارهای افراد ظهور و بروز پیدا می‌کند. از این رو خانواده معتقد به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه با توجه به این نکته لازم است در تربیت فرزندان به این امر توجه نماید و با معرفت‌بخشی فرزندان نسبت به امامت می‌تواند در چگونگی نگاه آنان به مسائل مختلف تأثیر داشته باشد و در رفتار آنان در حوزه‌های مختلف اخلاقی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مؤثر باشد.

۲. اهتمام والدین به نهادینه کردن انتظار در فرزندان

انتظار یکی دیگر از ویژگی‌های جامعه شیعی است که بر پایه اعتقاد به امامت و مهدویت شکل گرفته است. بر این اساس لازم است والدین در تربیت دینی فرزندان به این نکته توجه داشته باشند و در تقویت روح انتظار در آنان بکوشند. تقویت انتظار در فرزندان موجب می‌شود آثار مثبت و سازنده‌ای بر آنان داشته باشد و آنها را برای خودسازی و تربیت اخلاقی و به دست آوردن فضائل اخلاقی آماده خواهد نمود. اهمیت انتظار موجب شده در روایات، انتظار فرج بالاترین اعمال امت دانسته شده است (صدوق، ۱۳۹۵ق: ۲، ۶۴۴). منتظران مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه که او را زنده کننده ارزش‌های اسلامی در جهان می‌دانند، سعی خواهند نمود خود را با معیارهای مورد پذیرش امام تطبیق دهند و در صدد باشند تا با پیاده کردن آموزه‌های دینی سهمی در این زمینه داشته باشند. بنابراین اعتقاد به امامت و باور به ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه می‌تواند برای فرزندان در جهت تربیت اخلاقی و خودسازی انگیزه لازم را ایجاد نماید و هنجارها و رفتارهایی را به وجود آورد؛ و از یکایک آنها انسان‌های الهی و نیروهای زبده، لایق، و با تقوایی بسازد که همواره آمادگی خواهند داشت تا از اهداف بلند امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه دفاع نمایند. از این رو «انتظار یک مصلح جهانی به معنای آماده باش کامل فکری و اخلاقی، مادی و معنوی برای اصلاح همه جهان است. چنین آماده باشی بسیار سازنده است. برای تحقق بخشیدن به چنین انقلابی مردانی بسیار بزرگ و مصمم و بسیار نیرومند و شکست‌ناپذیر، فوق‌العاده پاک و بلند نظر کاملاً آماده و دارای بینش عمیق لازم است. و خودسازی برای چنین هدفی مستلزم به کار بستن

عمیق‌ترین برنامه‌های اخلاقی و فکری و اجتماعی است، این است معنای انتظار واقعی» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶ش: ۱۰۲). بنابراین «منتظر کسی است که در خود آمادگی لازم برای ظهور امام زمان عجل الله فرجه را ایجاد می‌کند. این آمادگی باعث می‌شود تا وی از حالت روحی مناسبی برخوردار باشد و با تلاش و مجاهدت خود را برای رسیدن به آینده‌ای روشن آماده نگه دارد. با این وصف انتظار از سنخ تلاش و عمل و تکاپو و تحرک است. «انتظار يك عمل است، يك آماده‌سازی است، يك تقویت انگیزه در دل و درون است، يك نشاط و تحرك و پویایی است در همه زمینه‌ها... انتظار يك عمل است بی‌عملی نیست» (آیت‌الله خامنه‌ای، نیمه شعبان، ۱۳۸۴/۶/۲۹).^۱ تثبیت این ویژگی در فرزندان دارای آثار مختلفی است که تقویت روح «امید» یکی از آثار مهم آن به‌شمار می‌رود. امید و چشم به راه بودن به فرج و گشایش، نگاه جامعه و سمت و سوی آن را به تحول و دگرگونی مثبتی که مایه فرج و گشایش است سوق می‌دهد. علاوه بر آن ایده انتظار فرج، سبب می‌شود تا در حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، و فرهنگی و اجتماعی، و سیاسی در رفتارهای فرزندان تأثیرگذار باشد و موجب شود تا آرمان‌گرایی و نشاط و پویایی و وظیفه‌شناسی در فرزندان زنده شود.

۳. اهتمام والدین به تقویت ویژگی‌های یاران امام مهدی عجل الله فرجه در فرزندان

در روایات چندی به ویژگی‌های یاران امام مهدی عجل الله فرجه اشاره شده که آن را می‌توان یکی دیگر از رسالت‌های جامعه شیعی به‌شمار آورد. بر این اساس لازم است والدین در تربیت دینی فرزندان به آن اهتمام ورزند و با شناخت آن خصوصیات و ویژگی‌ها، در تربیت فرزندان به آنها توجه نمایند. تقوا و پرهیزکاری یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها است که در روایات بدانها اشاره شده است.

امام صادق عجل الله فرجه از جمله اوصاف یاران امام مهدی عجل الله فرجه را پرهیزکاری و تقوای الهی دانسته و خُلق نیکو دانسته است (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۰۰).

بر طبق روایتی دیگر امام صادق عجل الله فرجه وظیفه مردم را در زمان غیبت امام عصر عجل الله فرجه، حفظ تقوا و دین داری معرفی می‌کند، یکی از اصحاب گوید: خدمت امام صادق عجل الله فرجه نشسته بودیم، به ما فرمودند:

برای صاحب‌الامر غیبتی است، هر کسی باید از خدا پروا کند و تقوا پیشه نماید، و به دین خود بچسبد و آن را حفظ کند (شیخ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۵۵).

1 . <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3308>

از این منظر تلاش برای نهادینه‌سازی این ویژگی، وظیفه‌ای دینی و الهی است که باید در خانواده مورد توجه قرار گیرد. و در این رابطه لازم است از طریق تبیین فلسفه تربیتی انتظار، نو آموزان و کودکان و فراگیران را هدایت نمود تا نظام آرمانی و الهی را که رهبری آن از سوی یک انسان کامل و خلیفه الهی است بشناسند و برای تحقق آن تلاش کنند و با اصلاح و تغییر وضعیت موجود، زمینه را برای ظهور مصلح جهانی آماده نمایند. و در این راستا ارزش‌های اخلاقی چون: ایمان، تقوا، صبر و تحمل، شجاعت و فداکاری، امیدواری، تکامل روحی و... در خانواده به وجود خواهد آمد. و از طرفی ارزش‌های اخلاقی، هنجارهای اخلاقی و رفتارهای متناسب با آن را به وجود می‌آورد.

۴. اهتمام والدین به تقویت عشق و محبت به امام زمان علیه السلام در فرزندان

ولایت و محبت به اولیای الهی یکی دیگر از ویژگی‌های جامعه شیعی است. از این رو جامعه شیعی همواره نسبت به رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام عشق و محبت می‌ورزند و فرزندان خود را با محبت آن بزرگواران تربیت می‌کنند. از منظر شیعیان محبت به اولیای الهی به خصوص امام، محبت خداوند را به دنبال دارد زیرا امام کسی است که خودش غرق در محبت خداوند است. در دعا خطاب به امام می‌خوانیم:

وَالثَّامِنِينَ فِي مَحَبَّةِ اللَّهِ (صدوق، ۱۴۱۳ق: ج ۲، ۶۱۰)؛
سلام بر شما که در محبت خداوند کامل شده‌اید.

یعنی امام در محبت خداوند کامل شده و کسی که در محبت خداوند کامل شده باشد؛ مورد محبت مردم است. از این رو در دعایی خطاب به ائمه علیهم السلام می‌خوانیم:
هرکه شما را دوست بدارد خدا را دوست داشته، و هر که با شما کینه ورزد با خدا کینه ورزیده است (همان: ۶۱۷).

بنابراین محبت به امام زمان علیه السلام امری بایسته است (ارزش)؛ باید به امام زمان علیه السلام محبت داشت (هنجار)؛ تلاش والدین برای نشان دادن محبت خودشان و فرزندان به امام زمان علیه السلام مانند توجه به آن حضرت از راه خواندن ادعیه مربوط به وی، حضور در اماکن منسوب به وی و... (رفتار).

۵. اهتمام والدین به ادعیه و مجالس جشن و سرور مرتبط با امام زمان علیه السلام در فرزندان

خواندن ادعیه منسوب به امام زمان علیه السلام یکی دیگر از عوامل مؤثر در برانگیختن عواطف و احساسات نسبت به امام به آن حضرت است. یعنی حضور اعضای خانواده در مجالسی که به

یاد امام زمان علیه السلام برگزار می‌شود؛ موجب خواهد شد تا عواطف و احساسات افراد برانگیخته شود و از این رو در تقارن روحی فرزندان با امام زمان علیه السلام مؤثر خواهد بود و در فتار آنان ظهور و بروز پیدا خواهد نمود.

علاوه بر آن برگزاری مجالس جشن و سرور در ایام ولادت امام عصر علیه السلام نیز یکی دیگر از عوامل مؤثر در برانگیختن عواطف و احساسات فرزندان به‌شمار می‌رود. برگزاری چنین مجالسی می‌تواند در شکل‌دهی به فرهنگ عمومی و حاکمیت هنجارهای مهدوی ایفای نقش کند؛ و آن را می‌توان یکی از کارکردهای باور به مهدویت در تربیت دینی فرزندان برشمرد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله درباره برخی از مهم‌ترین کارکردهای فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان با تأکید بر نقش نهاد خانواده در این حوزه بحث و بررسی صورت گرفت و سعی شد به این سؤال پاسخ داده شود که: باور به مهدویت در نظام تربیت دینی فرزندان از چه کارکردهایی برخوردار است؟ برای رسیدن به پاسخ لازم بعد از تبیین مهم‌ترین مفاهیم و اصطلاحات مهم‌ترین کارکردهای فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان در سه گفتار: ۱. نقش فرهنگ انتظار در تعمیق باورهای دینی فرزندان؛ ۲. نقش فرهنگ انتظار در تقویت امور اخلاقی فرزندان؛ ۳. نقش فرهنگ انتظار در تعمیق نظام رفتاری فرزندان؛ مورد بررسی قرار داده شد. گفته شد عقاید و باورهای دینی نقش مهمی در تعالی روحی و معنوی فرزندان دارند؛ و بر طبق آنها ارزش‌ها، هنجارها، رفتارها و کنش‌های مختلف شکل می‌گیرند. براساس رویکرد شیعی دین اسلام در اندیشه مهدویت و انتظار تجلی تام و تمام دارد. از این رو انتظار می‌تواند در تعمیق و تقویت باورهای دینی و تربیت دینی فرزندان نقش داشته باشد. دو کارکرد: تقویت و تعمیق روح ایمان در فرزندان و تقویت و تعمیق بینش فرزندان نسبت به امام مهدی علیه السلام از مهم‌ترین کارکردهای انتظار و مهدویت است که در تعمیق باورهای دینی فرزندان دارای نقش اساسی دارند اشاره شد.

همچنین از نقش فرهنگ انتظار در تقویت امور اخلاقی فرزندان به عنوان یکی از کارکردهای انتظار در تربیت دینی فرزندان با کمک از روایات به تهذیب نفس به عنوان یکی از امور اخلاقی که انتظار در تحکیم آن می‌تواند نقش داشته باشد؛ اشاره شده و گفته شده که این مطلب را می‌توان از دو دسته از روایات استنباط نمود: ۱. روایاتی که به ویژگی‌های منتظران اشاره دارند؛ ۲. روایاتی که به ویژگی‌های یاران امام مهدی علیه السلام اشاره دارند؛ با تمسک به این دو دسته از

روایات می‌توان امور ارزشی و اخلاقی را در فرزندان تقویت نمود. علاوه بر آن فرهنگ انتظار در تعمیق نظام رفتاری فرزندان نیز می‌تواند دارای نقش و کارکرد باشد؛ از این رو از نقش والدین در این خصوص بحث و گفتگو شده و از اهتمام والدین به معرفت بخشی فرزندان نسبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، و توجه آنان نسبت به نهادینه کردن انتظار در فرزندان، و اهتمام‌شان در تقویت ویژگی‌های یاران امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در فرزندان، و تلاش برای تقویت عشق و محبت فرزندان به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف در فرزندان از راه برگزاری مجالس جشن و سرور و خواندن ادعیه مرتبط با امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌تواند رفتارهای دینی فرزندان را مطابق با انتظار و مهدویت شکل دهد و از آنان افرادی متعهد و مسئول بار آورد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۹ ش)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، دوم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، *من لا یحضره الفقیه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، دوم.
۳. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق)، *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، اول.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، *لسان العرب*، بیروت: دارالصادر، سوم.
۵. اربلی، علی بن عیسی (۱۴۲۱ ق)، *کشف الغمه فی معرفة الاثمه*، قم: نشر شریف رضی، اول.
۶. آقا محمدی، جواد (۱۳۹۰ ش)، *نگاهی به مبانی نظری آسیب‌های اجتماعی در حوزه خانواده*، سنندج: انتشارات نویبان.
۷. بحرانی، هاشم (۱۴۱۵ ق)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم: مؤسسه بعثت، اول.
۸. بیرو، آلن (۱۳۷۵ ش)، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: نشر کیهان، سوم.
۹. توسلی، غلامعباس (۱۳۷۹ ش)، «عوامل اجتماعی تعلیم و تربیت»، *مجله تعلیم و تربیت*، شماره ۶۳.
۱۰. حاجی ده‌آبادی، محمد علی (۱۳۸۰ ش)، *درآمدی بر نظام تربیتی اسلام*، تهران: نشر امین، اول.
۱۱. حائری یزدی، علی (۱۴۲۲ ق)، *إلزام الناصب فی إثبات الحجة الغائب*، بیروت: مؤسسه

الأعلمی، اول.

۱۲. حجتی، سید محمدباقر (۱۳۸۵ش)، *اسلام و تعلیم و تربیت*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۱۳. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ق)، *الغیبه*، قم، دارالمعارف الإسلامية، اول.

۱۴. عمید، حسن (۱۳۶۳ش)، *فرهنگ فارسی*، تهران: امیرکبیر، بیست و سوم.

۱۵. کاردان، علی محمد (۱۳۷۸ش)، *فلسفه تعلیم و تربیت*، تهران: انتشارات سمت، سوم.

۱۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحارالانوار*، تحقیق: یحیی العابدی، بیروت: مؤسسة الوفاء، دوم.

۱۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ش)، *حکومت جهانی امام مهدی علیه السلام*، قم: نشر نسل جوان، پنجم.

۱۸. موسوی اصفهانی، محمدتقی (۱۴۲۸ق)، *مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم*، قم: مؤسسة الامام المهدی علیه السلام، پنجم.

۱۹. نعمانی، محمدبن ابراهیم (۱۴۲۲ق)، *الغیبه*، تحقیق: فارس حسون کریم، قم: انوار الهدی، اول.

۲۰. سایت رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی):
Khamenei.ir